

SCRIPTIE

CULTURELE EN MAATSCHAPPELIJKE VORMING

Anita Schuurman

1^e Beoordelaar

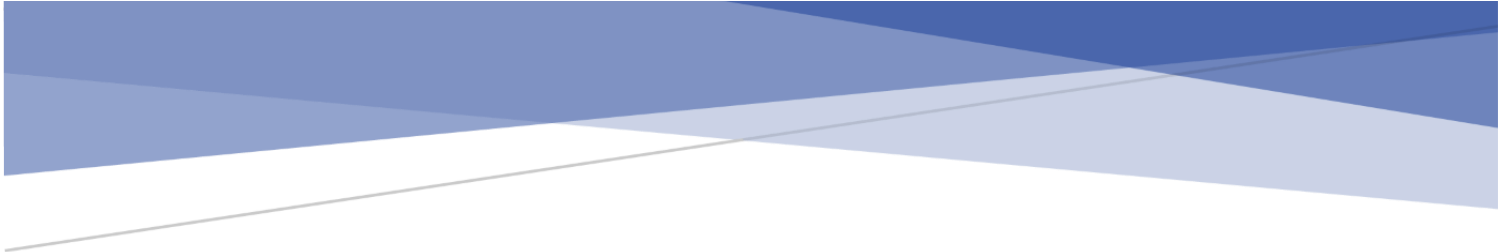
2^e Beoordelaar

26/05/2016

1614115

Kees Bouwman

Adrie Mesch

KUNST ALS NIEUWE RELIGIE

Een onderzoek naar de invloed van Yves Klein op de
zoektocht naar spiritualiteit

Anita Schuurman
Culturele en Maatschappelijke Vorming
26.05.2016

Inhoud

Inleiding	3
1 Kader van de beroepspraktijk	5
1.1 Probleemstelling.....	5
1.1.1 Leegloop kerken en getransformeerde religie	5
1.1.2 Behoeftte aan spiritualiteit.....	6
1.1.3 Zoektocht in de kunst.....	6
1.2 Conclusie	7
2 Spiritualiteit in seculiere kunst.....	8
2.1 Van religieuze iconen naar eigen invulling.....	8
2.2 Het sublieme maakt spiritueel	9
2.3 Kunst als nieuwe religie.....	9
2.4 Spiritualiteit onderzoeken	9
2.5 Drie typen transcendentie.....	10
2.6 Conclusie	11
3 Spiritualiteit van Yves Klein	12
3.1 Tijdsbeeld	12
3.2 Een moeilijk begin	13
3.3 Kleur is de oervorm	13
3.4 Sensibiliteit	14
3.5 Het oneindige van blauw.....	14
3.6 Zuivere zelfervaring.....	15
3.7 Een nieuwe wereld	16
3.8 Conclusie	17
4 Spiritualiteit als ervaring	18
4.1 Gevoel door kleur	18
4.2 Kunst als spel.....	19
4.3 Nieuwe waarden	19
4.4 Zingeving	20
4.5 Kunst als baken.....	20
4.6 Conclusie	21
5 Conclusie	22
5.1 Samenvatting.....	22
5.2 Conclusie	24
Bibliografie	25
Afbeeldingenlijst.....	26

Inleiding

We leven in een tijd waarin de kerken leeglopen en religie een steeds minder belangrijke rol krijgt in ons leven. Daarentegen is er wel een hernieuwde aandacht voor normen en waarden.

Gemeenschappelijke waarden kunnen ons verenigen en verbinden; het functioneren van de samenleving hangt zelfs af van de sociale waarden. Door de moraal te communiceren naar het publiek ontstaat er een goede bodem voor de participatiemaatschappij en worden hiermee grote waarden van de rechtsstaat, zoals vrijheid, gelijkheid en vertrouwen, gewaarborgd.

Maar hoe moet dat in een tijd waar de kerken leeglopen en religie een minder belangrijke rol krijgt. Dit waren juist de instituties die normen en waarden predikten en overbrachten op het volk. Nu die niet meer bij onze behoeftes passen moeten we een ander medium vinden die de moraal overdraagt. Zou de kunst de rol van religie over kunnen nemen?

Zingeving en zelfontplooiing zijn al jaren onderdeel van debat. In de jaren vijftig ontstond er 'geleide zelfontplooiing': *'mensen mochten zich dus ontwikkelen en ontplooiën, maar wel onder leiding van geestelijk leiders en opvoeders, die de inhoud en de richting van de ontplooiing bepaalden.'* (Spierts, 2014, p. 61) Maar vanaf 1955 begon dit te transformeren naar 'begeleide zelfontplooiing'. Waarbij sociale professionals dienen als begeleiders in het proces van individuele zelfontplooiing en de aandacht ging naar de individuele, creatieve zelfverwezenlijking. (Spierts, 2014, p. 72)

Deze professionals willen groepen mensen activeren om deel te nemen aan de samenleving, iets wat goed past bij de participatiesamenleving en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo).

'Sociaal-culturele professionals zoeken uitdagingen waardoor deelnemers 'boven zichzelf uitstijgen'. Ze trachten verschillende ervaringswerelden aan elkaar te koppelen, mensen met 'iets nieuws' te confronteren en hun horizon te verbreden.' (Spierts, 2014, p. 267) Op deze manier dragen de sociaal-culturele professionals bij aan de zoektocht naar betekenis en waarde in iemands leven. Kan men voor deze zoektocht ook de kunst en kunsteducatie gebruiken?

Kunstenaars proberen met hun kunst te provoceren. Denk bijvoorbeeld aan ORLAN, een Franse kunstenares die door middel van plastische chirurgie haar gezicht gebruikte als kunstwerk. Hoewel dit een extreem voorbeeld is, geef het een duidelijk beeld van het soort vragen dat kunst oproept. Is het wel ethisch verantwoord? Doordat de kunstenaar een eigen visie geeft op een onderwerp, laat hij de toeschouwer hierover nadenken. Dit leidt tot reflectie: is wat ORLAN doet niet precies hetzelfde als ik doe als ik bijvoorbeeld make-up op doe? Het laat je nadenken over je eigen gedrag en hoe ethisch verantwoord dat is. Past mijn gedrag wel bij mijn eigen normen en waarden of moet ik die (of mijn gedrag) misschien aanpassen? Om deze gedachtegang te stimuleren, moet eerst de betekenis die de kunstenaar tot uitdrukking brengt gevonden worden. Door middel van kunsteducatie komt de bedoeling en de kritiek van een kunstenaar naar voren. Door deze te leren aan een toeschouwer, kunnen zij zelf een waardig en ethisch oordeel hierover vellen. Het zet aan tot denken.

De behoefte aan oriëntatiekaders voor moraliteit, levensbeschouwing en inspiratie kan ook wel de behoefte aan spiritualiteit genoemd worden. Moraal en ethiek zijn dus onderdeel van spiritualiteit en hiermee is de zoektocht naar normen en waarden gelijk aan de zoektocht naar spiritualiteit.

Spiritualiteit is onderdeel van zelfontplooiing en zo ook van zingeving.

Dit onderzoek is bedoeld om aan te tonen dat kunsteducatie een belangrijk domein is binnen het werkveld van de sociaal-culturele professional. Door te onderzoeken hoe de werken van Yves Klein kunnen bijdragen aan de zoektocht naar spiritualiteit kan de aanname die ik hierboven gedaan heb bevestigd worden. Zet kunst inderdaad aan tot denken over normen en waarden en zou kunst zo de plek van religie over kunnen nemen? Ik beperk mij hierbij tot seculiere kunst uit de twintigste eeuw. Vanaf het eind van de negentiende eeuw begon de omslag naar het modernisme, deze tijd ging gepaard met het verzet tegen traditionele opvattingen, niet alleen in de kunst. De kunst, maar ook het dagelijks leven, ging van religieus naar seculier. Voornamelijk in de eerste helft van de twintigste eeuw wordt er in de kunst gezocht naar een wereld en dit is de reden voor de keuze van deze periode. Ik heb Yves Klein als voorbeeld gekozen omdat deze kunstenaar werkte in de tijd na de Tweede Wereldoorlog en hij was een van de kunstenaars die op een nieuwe wereld wilde creëren. Een goede plek dus om de nieuwe moraal aan te treffen. Door Yves Klein als voorbeeld te gebruiken maak ik duidelijk hoe de opvattingen van een kunstenaar gecommuniceerd worden naar de toeschouwer. Ik heb gekozen voor dit onderwerp vanuit mijn interesse in beeldende kunst en ethiek. Ik ben begonnen met het boek *Kunst van hemel en aarde* van Wessel Stoker en ben van daaruit verdere literatuur gaan onderzoeken.

Het doel van dit onderzoek is om sociaal-culturele professionals te tonen hoe kunst van invloed kan zijn op de zoektocht naar spiritualiteit bij de toeschouwer en waarom dit van belang is. In dit onderzoek wordt aangegeven hoe spiritualiteit gevonden kan worden en waar men op moet letten door Yves Klein als voorbeeld te nemen. Uiteindelijk leert de lezer op een andere manier naar kunst te kijken. Dit is van belang, omdat de theorieën en overtuigingen van de kunstenaar voor meer verdieping kunnen zorgen in het leven van de toeschouwer. De toeschouwer ontwikkelt nieuwe ideeën over normen en waarden en vanuit deze referentiewaarden kan hij zich bezig houden met zelfontplooiing.

Om dit te onderzoeken is de volgende hoofdvraag gesteld:

Op welke manier kunnen de werken van Yves Klein bijdragen aan de zoektocht van de toeschouwer naar spiritualiteit?

Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van een drietal deelvragen:

Hoe kan seculiere kunst spiritueel zijn?

Welke boodschap wil Yves Klein overbrengen met zijn kunst?

Hoe heeft de spiritualiteit van kunst invloed op de toeschouwer?

Het onderzoek wordt ingeleid door het kader van de beroepspraktijk, hier wordt de maatschappelijke context van het onderzoek gegeven en relevantie voor de beroepspraktijk. Dit hoofdstuk dient als basis van het onderzoek. Na dit kader volgen de antwoorden op de deelvragen.

De eerste deelvraag gaat over hoe seculiere kunst spiritueel kan zijn. Door aan te geven op welke manier kunst spiritueel kan zijn, wordt duidelijk waar precies in de kunst de moraal en overtuigingen van de kunstenaar te vinden zijn. Om spiritualiteit in kunst te zoeken moet men eerst weten waar naar en op welke plek gezocht moet worden. Dit hoofdstuk geeft hier antwoord op en dient als basis of startpunt van de zoektocht.

In het derde hoofdstuk wordt dit verder uitgewerkt aan de hand van de kunstenaar Yves Klein. Zijn overtuigingen worden uiteengezet en zo dient zijn kunst als voorbeeld van seculiere kunst die een boodschap communiceert naar de toeschouwer.

Het vierde hoofdstuk geeft aan hoe deze boodschap of spiritualiteit van invloed is op de toeschouwer. Voor de conclusie van het onderzoek worden al deze gegevens nog eens samengevat en daarna wordt de hoofdvraag beantwoord.

1 Kader van de beroepspraktijk

In dit hoofdstuk wordt de theoretische en maatschappelijke context geschetst waarbinnen dit onderzoek plaatsvindt. Deze context zal door middel van wetenschappelijke literatuur en artikelen worden onderbouwd. Hierin wordt duidelijk wat het probleem is binnen de beroepspraktijk en wat de beroepsrelevantie is.

1.1 Probleemstelling

1.1.1 Leegloop kerken en getransformeerde religie

Vanaf de periode na de Tweede Wereldoorlog vindt er een leegloop van de kerken plaats. Sinds de jaren vijftig zijn er door de veranderende opvattingen over seksualiteit en vrouwelijkheid steeds minder jongeren in de kerk te vinden. Maar ook de ontzuiling heeft grote invloed gehad. Religie kreeg een steeds kleinere rol in het leven van de Nederlandse burger. (Schuyt & Taverne, 2010)

Vanaf 1974 is er een stijgende lijn in het percentage van de Nederlandse bevolking die zich geen deel voelt van een religieuze stroming. In 2000 was dit percentage al gegroeid tot 40 procent.

(Lindenberg, 2008, p. 20 figuur 5.6)

Het verdwijnen van gevestigde instituties zoals de kerken gaat hand in hand met de individualisering. Het individu krijgt meer waarde dan de groep. De eigen ervaring komt centraal te staan en neemt een belangrijke rol aan in het dagelijks leven. Maar deze kleiner wordende rol van religie en de toenemende individualisering betekent niet het einde van religie. Zoals Frans Berkers opmerkt in *CMV in veelvoud* is religie zeker nog aanwezig in het publieke debat. In de laatste jaren wordt religie gebruikt als verantwoording van geweld, maar ook als bron voor het morele ideaal. Religie zal dan ook altijd wel blijven staan, het zal zich alleen transformeren. Er is namelijk *'een groeiende behoefte aan oriëntatiekaders voor moraliteit, levensbeschouwing en inspiratie, ook wel spiritualiteit te noemen.'* (Landelijk Opleidingsoverleg CMV, 2009, p. 101) Deze spiritualiteit is een innerlijke ervaring, het heeft betrekking op het persoonlijke leven, in tegenstelling tot religie, dat gebaseerd is op externe factoren, op een hogere macht die de maatstaf van het leven bepaalt. (Landelijk Opleidingsoverleg CMV, 2009, p. 103) De spiritualiteit sluit aan bij de behoefte aan een meer horizontale transcendentie, een begrip dat ik later in het onderzoek verder uitdiep als radicale immanentie. Horizontale transcendentie betekent dat mensen waarde hechten aan het leven in het hier en nu op een bewuste en verantwoorde manier. Dit blijkt uit het krimpende percentage van mensen die in God als persoon geloven, in 2016 bestonden zij uit 14 procent van de Nederlandse samenleving. (Ruiter & Fijter, 2016)

1.1.2 Behoeft aan spiritualiteit

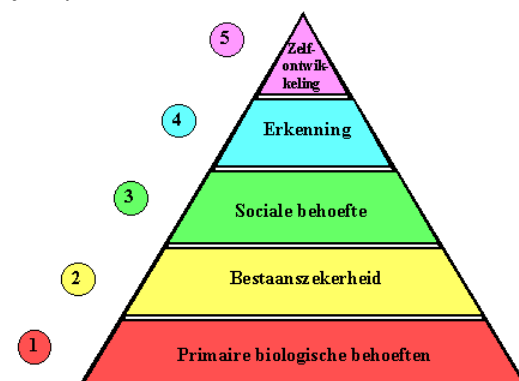
Spiritualiteit kan gezien worden als de getransformeerde religie, maar het neigt meer naar een seculiere transcendentie, seculier betekent dat het niet te maken heeft met godsdienst of de kerk. Wessel Stoker, emeritus hoogleraar Esthetica, geeft een passende definitie van spiritualiteit:

‘Spiritualiteit is een geestelijke levenshouding en betreft levensoriëntatie. In spiritualiteit zoekt men naar transformatie van het innerlijk en van de relaties met mens, wereld en (meestal ook) met God of het goddelijke. Zij is niet aan een bepaalde religie gebonden en kan ook los van religie voorkomen als seculiere spiritualiteit.’ (Stoker, Kunst van hemel en aarde, 2012, p. 13)

Spiritualiteit heeft dus betrekking op de manier van leven en hoeft niet gebonden te zijn aan een god of religie. Het wegvallen van de kerken, die als broedplaats dienden van sociale betrokkenheid en participatie, heeft een negatief effect op de sociale cohesie. Hiermee is namelijk een bevolkingsgroep met dezelfde normen en waarden en levenswijze uiteengevallen in individuele vormen van zingeving. Sociaal-culturele professionals moeten fungeren als de verbinding tussen deze individuen, ze brengen ze samen en komen op voor hun welzijn.

Uit de constatering van Berkers dat er een groeiende behoefte naar meer spiritualiteit is, kan worden opgemaakt dat men nog steeds rondloopt met zingevingvragen. Nu kerken weinig bezocht worden, moet er een nieuwe plek gecreëerd worden waar mensen spirituele ervaringen kunnen opdoen en zich hierin ontwikkelen.

Wanneer men kijkt naar de behoeftepiramide van Maslow (figuur 1), een hiërarchie van de menselijke behoeften, is het hoogste streven de zelfontplooiing. Volgens Maslow betekent dit het voortdurend willen ontwikkelen van onze mogelijkheden, capaciteiten en talenten vanuit de intrinsieke motivatie. Wanneer men de andere behoeften vervuld heeft en de zelfontplooiing bereikt, heeft dit een positief effect op een aantal eigenschappen, namelijk: opmerkzamer, meer accepterend van zichzelf en anderen, spontaner, autonomer, meer waardering, creatiever, en het hebben van een rijker emotioneel leven met vaker hogere pieken. (Aanstoots, 2014) Daarnaast hebben mensen die bezig zijn met zelfontplooiing behoefte aan zin en doel in hun leven. *‘Zij willen dat hun werk, hun bezigheden en hun bestaan waarde hebben, een bijdrage voor anderen vormen.’* (BTSG, 2016) Het is dus van groot belang dat mensen een plek hebben om zich te kunnen ontwikkelen en zich bezig kunnen houden met zingeving en spiritualiteit.

Figuur 1 Behoeftepiramide van Maslow

1.1.3 Zoektocht in de kunst

De zoektocht naar deze vorm van spiritualiteit is te vinden in de kunst.

Kunst biedt ruimte voor zelfontplooiing en houdt zich bezig met zingevingvragen. Het dient vaak als een spiegel van de samenleving, het laat de gemoedstoestand van het volk en de maatschappelijke problemen in de samenleving zien. Vanaf de twintigste eeuw is een overgang te zien van schilderijen met duidelijke religieuze iconen naar abstracte werken waarvan de betekenis niet meteen duidelijk is. Deze seculiere schilderijen lijken op het eerste oog niet spiritueel, maar vaak schuilt er een diepere bedoeling achter. Hieruit rijst de vraag: hoe kunnen seculiere schilderijen spiritueel zijn? Musea die dit soort kunst tonen zouden het gat dat de kerken hebben achtergelaten kunnen opvullen. Mensen met zingevingvragen kunnen hier terecht voor nieuwe inzichten en om zich bezig te houden met zelfontplooiing.

Een belangrijke kunstenaar uit de twintigste eeuw die veel abstracte werken heeft gemaakt is Yves Klein. Een deel van zijn schilderijen bestaat uit grote gekleurde vlakken. Deze werken zijn een goed voorbeeld van schilderijen die op het eerste gezicht leeg lijken, maar waar een diepere betekenis achter zit. Hoe komt deze diepere betekenis tot stand en welke ervaring of welk gevoel zou de

kunstenaar hiermee willen opwekken? Deze spiritualiteit moet dan ook nog over komen op de toeschouwer. Kunstenaars gebruiken bepaalde technieken en theorieën die de betekenis zou moeten communiceren naar de toeschouwer. Hoe heeft deze spiritualiteit invloed op de toeschouwer?

Door dit te onderzoeken kunnen er handvatten geboden worden om op een andere manier naar abstracte kunst te kijken. Door de theorieën en overtuigingen van de kunstenaar te achterhalen, kan het kijken en begrijpen van kunst voor meer verdieping zorgen in het leven van de toeschouwer. De sociaal-culturele professional kan deze handvatten gebruiken om in het kader van sociale dienstverlening programma's en activiteiten met en voor diverse groepen te ontwikkelen met betrekking tot zingeving. (Landelijk Opleidingsprofiel CMV, 2009, p. 51) Hiermee is dit onderzoek relevant voor de beroepspraktijk en sluit het aan bij de competenties die een professional moet beheersen.¹

1.2 Conclusie

Vanaf de periode na de Tweede Wereldoorlog vindt er een leegloop van de kerken plaats. Religie krijgt een steeds kleinere rol in het leven van de Nederlandse burger. Het verdwijnen van gevestigde instituties zoals de kerken gaat hand in hand met de individualisering. Desalniettemin zal religie altijd blijven bestaan, dan wel in een getransformeerde vorm. Er is namelijk een groeiende behoefte aan oriëntatiekaders voor moraliteit, levensbeschouwing en inspiratie, oftewel spiritualiteit. Spiritualiteit heeft betrekking op de manier van leven en hoeft niet gebonden te zijn aan een god of religie. Nu kerken weinig bezocht worden, moet er een nieuwe plek gecreëerd worden waar mensen spirituele ervaringen kunnen opdoen en zich hierin ontwikkelen. Dit is van belang omdat volgens de behoeftepiramide van Maslow de zelfontplooiing het hoogst haalbare streven is. Hierbij houden mensen zich bezig met zingeving en spiritualiteit.

Kunst biedt deze ruimte voor zelfontplooiing en houdt zich bezig met zingevingvragen. Vanaf de twintigste eeuw is een overgang te zien van schilderijen met duidelijke religieuze iconen naar abstracte werken waarvan de betekenis niet meteen duidelijk is. Deze seculiere schilderijen lijken op het eerste oog niet spiritueel, maar vaak schuilt er een diepere bedoeling achter. Een belangrijke kunstenaar uit de twintigste eeuw die veel abstracte werken heeft gemaakt is Yves Klein. Zijn werken zijn een goed voorbeeld van schilderijen die op het eerste gezicht leeg lijken, maar waar een diepere betekenis achter zit. Aan de hand van deze seculiere werken van Yves Klein wordt onderzocht hoe kunst een nieuwe plek kan bieden voor het beoefenen en ontwikkelen van spiritualiteit.

¹ Namelijk de competenties *Contact leggen en begeleiden* en *Ontwerpen en ontwikkelen*

2 Spiritualiteit in seculiere kunst

Hoe kan seculiere kunst spiritueel zijn?

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe seculiere kunst spiritueel kan zijn. Door dit te onderzoeken wordt duidelijk hoe een seculier kunstwerk een moraal of boodschap kan bevatten en waar die te vinden is. Om een goed beeld te geven van de oorsprong van deze kunst, wordt er eerst stilgestaan bij de overgang van religieuze kunst zoals men die kan vinden in de kerk naar spirituele, abstracte kunst die te vinden is in musea. Bij de kunst van vroeger was het onderwerp meteen duidelijk en ook het religieuze was herkenbaar afgebeeld. Maar bij de latere kunst, zeker die aan het begin van de twintigste eeuw, is dit veel minder zichtbaar. Waar zit het verschil precies tussen deze kunst en hoe is die spiritualiteit van de abstracte kunst te vinden?

2.1 Van religieuze iconen naar eigen invulling

Vanaf de 19^e eeuw is de functie van kunst drastisch gaan veranderen. Schilderijen werden voornamelijk gebruikt om een religieus verhaal te vertellen of voor portretten. Hier werden strenge regels gevolgd; de werken zijn niet vernieuwend en bewaren het erfgoed van een gemeenschap. Religieuze schilderijen functioneerden als medium voor contact met God. (Stoker, 2012, p. 181) Maar door technologische ontwikkelingen, zoals de fotografie, en de veranderde plek van de kunstenaar in de samenleving, ontstond er een overgang naar een meer persoonlijke en abstractere kunst. Er heerste een groeiende concurrentiestrijd tussen de kunstenaars. Zij waren niet langer afhankelijk van de opdrachtgever bij het kiezen van het onderwerp, maar waren vrij zelf een genre te kiezen. Zo kwamen zij erachter dat kunst een goede manier is om hun persoonlijkheid in uit te drukken, dit was tevens ook de manier om op te vallen tussen de talloze kunstenaars. (Gombrich, 1996, p. 502) De kunst in deze tijd maakte een tweedeling in schilderijen die dienst doen om een verhaal te vertellen en kunst die in het teken staat van de interpretatie en eigen invulling van de kunstenaar. Doordat de kunstenaar steeds meer invloed kreeg op het onderwerp en hoe het vormgegeven werd, werden de spirituele werken abstracter en de traditionele christelijke beelden verdwenen steeds meer uit de hedendaagse kunst van die tijd. (Stoker, 2012, p. 24) Deze ontwikkeling van verder abstraheren zet zich door tot in de twintigste eeuw. Natuurlijk zijn er voor deze periode ook tal van andere kunstvormen en -stromingen, maar de nadruk ligt in dit onderzoek op de tendens van het abstracte. Veel kunstenaars in het begin van de twintigste eeuw proberen niet meer te schilderen wat zij zien en kennen, maar kiezen een meer expressieve manier om een gevoel over te brengen, die losstond van bestaande beelden. Gombrich probeert in zijn boek *Eeuwige schoonheid* de gedachtegang van deze schilders als volgt weer te geven:

‘Wij maken er allang geen aanspraak meer op de dingen weer te geven zoals ze zich aan onze ogen voordoen. Dat is een dwaallichtje geweest; onnodig het te volgen. Laat ons Cézannes voorbeeld volgen en een schilderij uit onze eigen motieven opbouwen, zo plastisch en solide als wij maar kunnen.’ (Gombrich, 1996, p. 574)

In plaats van de schoonheid en het goddelijke van dingen vast te leggen door ze zo natuurgetrouw en realistisch weer te geven, gingen de kunstenaars schilderen naar hun eigen invulling. Kleuren, vormen en perspectief werden niet ingezet om het onderwerp zo echt mogelijk te laten lijken, maar meer om een bepaalde sfeer over te brengen of een balans aan te brengen in een schilderij.

2.2 Het sublieme maakt spiritueel

Deze nieuwe abstractie betekende niet dat de kunstwerken niet religieus of spiritueel zijn. Kunst is niet alleen religieus wanneer er een religieuze voorstelling afgebeeld wordt. Kunst kan volgens Tillich, hoogleraar theologie en filosofie, religieus genoemd worden wanneer er een bepaalde diepte of expressiviteit van het sublieme in het werk zit. Dit is de basis van de theologische kunstleer die Tillich heeft ontwikkeld waarmee de spiritualiteit van een kunstwerk aangewezen kan worden.

Het sublieme is de hoogst mogelijke emotie en het bestaat uit twee aspecten: het ene is de schokkende gebeurtenis en het immense, het andere de oneindigheid. Volgens filosoof Edmund Burke is het sublieme te vinden in de *'fascinatie voor iets, ook al doet het pijn of jaagt het vrees of onbegrip aan.'* (Stoker, 2012, p. 102) Het sublieme is groots en meeslepend, omdat het angstwekkend en ondoorgrondelijk is. Het andere aspect van het sublieme is de oneindigheid, hierbij gaat het om de confrontatie met het overweldigende en immense van het universum, volgens de filosoof Kant.

De aanwezigheid van dit sublieme geeft dus, volgens Tillich, aan dat een seculier kunstwerk een spirituele betekenis heeft.

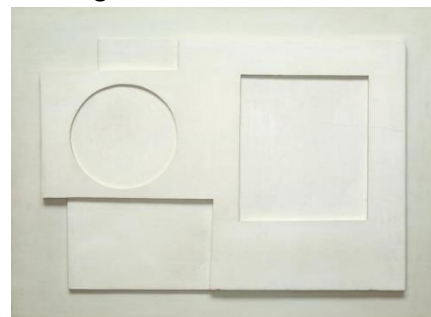
2.3 Kunst als nieuwe religie

Een kunstenaar beeldt in spirituele kunst een andere werkelijkheid uit, hierin is een verhouding te vinden tussen *'ginds en hier, van het heden in relatie tot een oertijd of een toekomst van heil.'* (Stoker, 2012, p. 29) Of van wat Stoker hemel en aarde noemt. De kunstenaar Kandinsky, die zelf spirituele, abstracte kunst maakte in het begin van de twintigste eeuw, zei dat kunst verbinding maakt tussen het wereldse en het hogere, (Hoexum, 2010) wat past bij het idee van Stoker dat de kunstenaar een verhouding tussen 'hemel' en aarde toont. Deze verbinding van 'hemel' en aarde maken en onderhouden was de taak van de geïnstitutionaliseerde religie, maar volgens Kandinsky neemt de kunst het over. Hij noemde de kunst de nieuwe religie en de kunstenaar de nieuwe priester. Moderne en romantische kunst streeft naar het allerhoogste, het wil het onaantoonbare tonen en kunstenaars willen het ultieme kunstwerk maken. (Hoexum, 2010) Dit streven naar het ultieme kan gezien worden als religie of spiritualiteit. In dit opzicht is de uitspraak van Kandinsky terecht.

2.4 Spiritualiteit onderzoeken

Om de spiritualiteit van een kunstwerk te onderzoeken en vast te stellen moet er altijd rekening gehouden worden met de vorm en onlosmakelijk daarvan de inhoud. De spiritualiteit of transcendentie zit vaak verstopt in de vorm en wordt pas duidelijk aan de hand van de inhoud die de kunstenaar eraan gegeven heeft. (Stoker, 2012, p. 33/34) Een voorbeeld hiervan is de Engelse kunstenaar Nicholson, wiens werken bestaan uit eenvoudige vormen als de driehoek, rechthoek en cirkel, vaak helemaal in het wit. Bij deze werken is de spiritualiteit niet meteen te vinden. Nicholson beweert dat hij zocht naar de 'werkelijkheid' achter onze dagelijkse werkelijkheid door middel van eenvoud en zijn minimalistische kunst, maar ook dat voor hem kunst en religieuze beleving gelijk waren. (Gombrich, 1996, p. 582) Wanneer er nog een keer naar zijn werken gekeken wordt vanuit deze overtuiging, zou er inderdaad iets spiritueels in te zien kunnen zijn. Er is een bepaalde balans aanwezig in zijn werken, die als rustgevend en fijn ervaren kan worden.

Naast de theorieën van de kunstenaar over spiritualiteit kan men ook kijken naar bestaande theorieën over vorm en kleur. Vormen zoals de driehoek en cirkel hebben vaak een diepere betekenis. Zo staat de driehoek voor de heilige drie-eenheid (Vader, Zoon en Heilige Geest) of voor de eenheid (bovenste punt) waaruit een dualiteit van geest en materie komt. De eenheid is het

Figuur 2 1934 (relief), 1934, Ben Nicholson

leven; de dualiteit kan opgevat worden als positief en negatief, energie en substantie of kracht en materie. Een cirkel heeft geen begin en geen einde en symboliseert daarom het oneindige. (Immink, 1997) Door deze kennis en de overtuigingen van de kunstenaar krijgt men een heel ander beeld van zijn werken. De vormen suggereren een zoektocht naar het sublieme (cirkel) binnen onszelf (driehoek), een zoektocht naar de werkelijkheid. Op deze manier kan er inderdaad een spirituele ervaring ontstaan via zijn kunst.

Bij de kunst van de eerste helft van de twintigste eeuw ligt de nadruk niet op vorm en ook niet op onderwerp, zoals duidelijk is geworden met het voorbeeld van Nicholson, maar op de betekenis van het geheel. De kunstenaars willen in deze tijd iets nieuws maken, iets van dieper belang en hogere blijvende waarde, iets dat meer is dan de voorwerpen van ons aardse bestaan. (Gombrich, 1996, p. 584/585) Deze kunstenaars probeerden met hun kunst dus een bepaalde transcendentie te zoeken en uit te stralen. Deze transcendentie is onder andere te vinden in de uitleg die de kunstenaar geeft of zijn eigen overtuigingen op het gebied van spiritualiteit.

2.5 Drie typen transcendentie

Om transcendentie in kunstwerken in beeld te brengen, hanteert Stoker drie typen van transcendentie. Hierbij gaat hij uit van transcendentie, het overstijgende, en de tegenhanger immanentie, het inwonende. Kunstwerken vallen zelden onder een soort type; er is vaak sprake van een wisselwerking tussen de verschillende typen. De eerste vorm is **immanente transcendentie**. Hierbij is er een onmiddellijke verbondenheid tussen het aardse en het absolute, het hogere. *‘de beide werkelijkheden worden voorgesteld als nauw op elkaar betrokken; het absolute wordt ervaren in en door de aardse werkelijkheid.’* (Stoker, 2012, p. 31) Het tweede type noemt Stoker **de radicale transcendentie**, waarbij het absolute iets totaal anders is dan de eigen werkelijkheid, de twee werkelijkheden staan los van elkaar. Als laatste is er de **radicale immanentie**: *‘Het absolute wordt niet meer buiten de aardse werkelijkheid gezocht. (...) Transcendentie wijst hier niet meer op een overstijgen van de wereld naar een persoonlijke God, maar is binnenwerelds (...) Het universum als een levend geheel is goddelijk.’* (Stoker, 2012, p. 32) Het voorbeeld van Nicholson kan gegroepeerd worden onder radicale immanentie. In plaats van een hogere macht te zoeken buiten zijn wereld, zoekt hij de werkelijkheid binnen zijn eigen bestaan. Door middel van het model van Stoker is het duidelijker aan te geven hoe een kunstwerk transcendent, oftewel spiritueel is.

2.6 Conclusie

De kunst heeft een radicale transformatie ondergaan. De christelijke iconen en onderwerpen verdwenen en maakten plaats voor de eigen invulling en interpretatie van de kunstenaars. In plaats van dingen zo realistisch mogelijk weer te geven, gebruikten kunstenaars kleuren, vormen en perspectief om een bepaalde sfeer of balans aan te brengen in een schilderij. De kunstwerken abstraheerden steeds verder totdat deze in de twintigste eeuw bijna gehele abstractie hadden bereikt. Dit betekent echter niet dat deze werken niet spiritueel zijn.

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe deze seculiere kunst spiritueel kan zijn. Wanneer er een bepaalde diepte of expressie in een werk zit, zijn ze spiritueel. Deze diepte wordt ook wel aangeduid als het sublieme, wat de hoogst mogelijke emotie is.

Maar deze spiritualiteit is ook afhankelijk van de kunstenaar. Kunstenaars beelden in spirituele kunst een andere werkelijkheid uit, waarin een verhouding te vinden is tussen 'hemel' en aarde. Kunst maakt een verbinding tussen het wereldse en het hogere. Volgens Kandinsky nam kunst zo de rol van de geïnstitutionaliseerde religie over en werd de nieuwe religie.

De overtuiging van Kandinsky geeft een bepaalde inhoud aan zijn werken. Om de spiritualiteit van een kunstwerk te onderzoeken moet er altijd rekening gehouden worden met de vorm en de inhoud die de kunstenaar eraan geeft, zoals bij Kandinsky, deze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Samen met al bestaande theorieën over vorm en kleur kan men nieuw inzicht krijgen in een kunstwerk. Deze theorieën samen maken een kunstwerk spiritueel.

De kunstenaars van de eerste helft van de twintigste eeuw wilden iets nieuws creëren, iets met een hogere waarde, zij wilden een bepaalde transcendentie vinden en uitstralen in hun kunst. Deze transcendentie is in drie typen te verdelen: immanente transcendentie, radicale transcendentie en radicale immanentie. Door een kunstwerk te toetsen aan deze typen is duidelijker aan te geven hoe een kunstwerk spiritueel is.

Kortom: seculiere kunst is spiritueel door de inhoud die de kunstenaar eraan geeft en de betekenis van de vorm. Deze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het doel van de kunstenaars in de twintigste eeuw was om kunst te maken die een hogere waarde heeft. Deze kunst beeldt een bepaalde transcendentie uit, die in drie typen is te verdelen en die een duidelijker beeld geven van hoe een seculier kunstwerk spiritueel is. Met deze kennis is er een basis gevormd voor de zoektocht naar spiritualiteit in seculiere kunst.

3 Spiritualiteit van Yves Klein

Welke boodschap wil Yves Klein overbrengen met zijn kunst?

Het vorige hoofdstuk heeft laten zien waar het spirituele te vinden is in een kunstwerk. Dit is de basis van de zoektocht naar de moraal of boodschap binnen een kunstwerk. In dit hoofdstuk wordt dit verder uitgediept aan de hand van één kunstenaar: Yves Klein. Door zijn visie en theorieën te achterhalen komt er een boodschap naar voren die de kunstenaar ons wilde meegeven. Deze kunstenaar dient als voorbeeld voor hoe de spiritualiteit in kunst gevonden en opgevat kan worden. Eerst wordt er een samenvatting gegeven van de tijd waarin hij leefde, hierdoor wordt een context gegeven die nodig is om de overtuigingen van de kunstenaar te begrijpen. Daarna wordt er dieper ingegaan op de theorieën van Yves Klein in de chronologische lijn van zijn oeuvre.

3.1 Tijdsbeeld

Yves Klein (1928- 1962) is een Franse kunstenaar, geboren in een kunstenaarsfamilie. Hij groeide op tijdens de Tweede Wereldoorlog, een tijd die grote invloed heeft gehad op kunstenaars. Na deze oorlog voelde een hele generatie kunstenaars *'dat ze niet meer zich alleen maar bezig konden houden met de kunst van het verleden. Ze moesten op zoek naar een antwoord op veel grotere vragen.'* (Morineau, 2007, p. 6) De kunstenaars probeerden de harde werkelijkheid van de oorlog te verwerken en hun vrijheid te vieren. De emotie van de kunstenaar zelf stond centraal in hun kunstwerken en zij maakten veel expressieve schilderijen. (Porschmann & Schavemaker, 2015, p. 14) In deze tijd van wederopbouw ontstonden er stromingen die meer abstract waren en vaak een nieuwe wereld wilden creëren na de dramatiek van de oorlog. Stromingen van deze tijd hadden vooral een abstract karakter, zoals colorfield painting, abstract expressionisme en informele schilderkunst. Vanaf de jaren vijftig maakten de kunstenaars een omslag. De kunstwerken draaiden niet meer om de individuele emotie van de kunstenaar. Kenmerkend voor deze tijd zijn geheel witte monochromen. Deze kunstenaars zochten naar radicale nieuwe manieren om kunst te maken. *'Het doel van dit alles was om de waarneming van de toeschouwer te activeren en het puur visuele karakter van de beeldende kunst tegen te gaan door andere zintuigen aan te spreken.'* (Porschmann & Schavemaker, 2015, p. 14) In 1960 ontstond het nouveau-réalisme, een kunststroming als tegenreactie op het abstract expressionisme. Yves Klein behoorde tot deze stroming. Kunstenaars die bij deze stroming horen wilden het dagelijks leven op hun eigen manier weergeven; zij maakten gebruik van alledaagse voorwerpen en gebeurtenissen. Hierdoor maakten zij van de dagelijkse realiteit kunst. (Jurcka & Feekes, 2008)

Figuur 3 zonder titel, 1948-49, Jackson Pollock.
Voorbeeld van abstract expressionisme

3.2 Een moeilijk begin

Na de oorlog, tussen 1947 en 1948, besteedde Klein zijn tijd aan judo, zijn vrienden Claude Pascal en Arman, een dichter en een kunstenaar, het schrijven van poëzie en het bestuderen en bespreken van filosofie. Doordat Klein veel reisde over de wereld kwam hij in aanraking met verschillende filosofieën en religies. Een daarvan is de filosofie van de Tao Te Ching binnen het boeddhisme.

'Buddhists regard emptiness as a living void that gives birth to the phenomenal world.(...) Where there is nothing found, there is found everything.' (Ottmann, 2010, p. 107) De leegte is dus volgens boeddhisten de oorsprong van de aardse wereld zoals wij die waarnemen. Klein raakte gefascineerd door deze leegte en dit is dan ook terug te vinden in zijn hele oeuvre. Naast filosoferen verbleef Klein uren op het strand om naar de blauwe lucht te staren, de oneindige leegte die ons dagelijks omringt, die hij in gedachten ondertekende en hij later zijn beste en mooiste werk noemde.

Aan het einde van 1949 werkte Klein als leerling bij de lijstenmaker Robert Savage. Hier leerde hij een dieper begrip van pigmenten, wat hij uiteindelijk gebruikte om zijn eigen pigment te ontwikkelen: het *International Klein Blue* (IKB). (Ottmann, 2010, p. 24)

Yves Klein exposeerde zijn kunstwerken voor het eerst in 1955, deze expositie bestond uit meerdere schilderijen die elke bestonden uit maar één kleur die het hele doek vulde. *'Het begin was moeilijk: mensen begrepen niet waarom een kunstenaar alleen schilderijen in één kleur zou willen maken.'* (Morineau, 2007, p. 7) Deze schilderijen worden ook wel de monochromen van Yves Klein genoemd. De bezoekers zagen de monochromen niet als aparte werken, maar als een geheel als kleurencompositie, wat niet Kleins bedoeling was. Door deze ervaring besloot Klein om alleen nog maar monochromen in een kleur te maken: blauw.

3.3 Kleur is de oervorm

Kleur staat centraal in het werk van Yves Klein. In tegenstelling tot lijnen, die volgens Klein staan voor onze sterfelijkheid en ons grenzen opleggen, *zijn* kleuren alleen maar en maken hem vrij. Kleur is de oervorm van de materie. Je zou kunnen zeggen dat kleur voor Klein de oerkern was zoals de leegte voor de Boeddhisten. Maar deze materiële kleur zou uiteindelijk ook een belemmering of begrenzing worden voor Klein in zijn streven naar de schepping van een sensibele schilderkunstige staat.

Hiermee bedoelde hij dat we in een tijd leven die vergankelijk is, alles kan verdwijnen in een dag, wanneer dit gebeurt, is er alleen nog ruimte voor dat wat wij ons als meest abstract kunnen voorstellen. Voor Klein was dit een schilderkunstige, of picturale², oerkern die betrekking heeft op het gevoel. Kleur zou hem in het streven hiernaar uiteindelijk ook belemmeren, dus maakte hij zijn kunst onzichtbaar. Men moest de kleur niet meer zien, maar 'waarnemen'. (Porschmann & Schavemaker, 2015, p. 344)

Twee jaar na zijn eerste expositie kreeg Klein toch succes. Hij maakte onder andere schilderijen met behulp van vuur en modellen. De modellen gebruikte hij als penselen. Zij raakten met hun naakte lichamen, ingesmeerd met blauwe verf, de doeken aan onder regie van Klein. Dit heeft hij later ook gecombineerd met vuur. Zo ging zijn kunst steeds meer lijken op performances.

² Picturaal betekent dat vormen meer bepaald worden door kleurnuances dan door lijnen

3.4 Sensibiliteit

Klein geloofde dat alles een ziel heeft met een voelbare energie, ook kleuren, en mensen kunnen zich daarop afstemmen. In de werken waar hij modellen als penselen gebruikte, koos hij er voornamelijk voor om de romp van het lichaam af te drukken. Die staat volgens hem voor *'de meest geconcentreerde vorm van levensenergie.'* (Andrews, Antropometrieën, 2007, p. 22) De voelbare energie die een schilderij uitstraalt beschouwde Klein als zeer belangrijk. De kwaliteit van een schilderij ligt namelijk buiten het zichtbare, het overstijgt de kleur. Het gevoel dat een kunstenaar in zijn werk legt, moet volgens Klein te voelen zijn voor de toeschouwer. En door te kijken naar een van zijn monochromen worden je zintuigen gevoeliger en komt er zelfs een zesde zintuig bij. (Goes, Yves vaak monochroom nooit monotoon, 2007, p. 14) Het voelen van de energie en het versterken van je zintuigen noemde Klein *'picturale gevoeligheid'*. (Goes, Het meesterwerk - dat ben ik!, 2007, p. 25/26) Klein wilde een nieuwe wereld maken waarin fantasie en kwaliteit van leven centraal zouden staan. Omdat de mensen nog niet klaar waren voor zo een soort bestaan, wilde hij in 1959 *'de school van de sensibiliteit'*³ oprichten, waar politieke leiders opgeleid konden worden voor de nieuwe wereld, de rest van het volk zou vanzelf volgen. *'Verbeelding zou het leven kunnen veranderen. Het doel van mensen zou niet meer moeten zijn 'steeds meer' maar 'steeds beter.'* (Morineau, 2007, p. 8)

Figuur 4 Large Blue Anthropometry [ANT 105], 1960, Yves Klein

3.5 Het oneindige van blauw

We gaan wat dieper in op de kleur blauw van Yves Klein, dit is namelijk de belangrijkste kleur in zijn werk en de kleur waar hij beroemd om is geworden. Nadat zijn eerste expositie niet gegaan was zoals hij bedoeld had, ging hij alleen nog maar blauwe monochromen maken. Blauw is, volgens Klein, het zichtbaar wordende onzichtbare, hierin komen de oneindigheid en de nabijheid samen. (Andrews, Yves Klein, de uitvinder, 2007, p. 17)

'Blauw is minder stevig, lichter, minder materieel: "Blauw doet je aan niets anders denken dan aan de lucht en de zee.", volgens Klein. En associaties met de lucht en de zee zijn bijna niet te vangen in een beeld. Blauw is een kleur zonder diepte, dat zich tot in het oneindige uitstrekt, net zoals de lucht en de zee.' (Goes, Yves vaak monochroom nooit monotoon, 2007, p. 13) De kleur blauw moest dus dienen om het oneindige of het sublieme te vangen. Zijn eigen pigment, IKB, kwam zo dicht mogelijk tot de zuivere kleur oftewel tot de oerkern van de materie. Het IKB heeft een ongewone samenstelling van pigment en fixatief die ervoor zorgt dat de verf een mat effect heeft. Het oppervlak reflecteert geen licht, dus de toeschouwer wordt niet afgeleid tijdens het kijken. Het licht werd niet gereflecteerd op het oppervlak van het blauw, maar werd wel in de verflaag zelf weerkaatst. Deze reflectie noemde Klein *'schilderkunstige sensibilisering, poëtische of pure energie'*. (Andrews, Yves Klein, de uitvinder, 2007, p. 16) Deze reflectie is dus de ziel of levensenergie van het werk en van de kleur blauw en hierdoor krijg je het gevoel dat je in het pigment kan kijken. Klein wilde zo de toeschouwer in een staat van innerlijke contemplatie brengen. (Bisseling, 2015, p. 46) Een van de redenen dat hij daarom voor blauw koos, is omdat het een hemelse kleur is; blauw staat voor spirituele verdieping en het ontwikkeld een beweging naar binnen. (Stoker, 2012, p. 72/78)

Figuur 5 IKB 79, 1959, Yves Klein

³ Sensibiliteit betekent gevoeligheid, het vermogen om dingen aan te kunnen voelen en op je eigen gevoel af te kunnen gaan

De kleur wordt door de eeuwen heen al gebruikt om een hogere werkelijkheid uit te beelden. Het wordt geassocieerd met de lucht, een grote leegte of de oneindigheid waarmee wij leven. In de Egyptische oudheid werd het geassocieerd met het water van de Nijl, dat leven schenkt maar ook onheilspellend is. Vanaf de Middeleeuwen wordt de kleur blauw gebruikt als attribuut van de heilige Maria. Zij wordt in de kunst in blauwe kleding afgebeeld en dit staat symbool voor de verbinding tussen het aardse en het hemelse. (Bisseling, 2015, pp. 12-17) Klein was vroom katholiek en bewonderde Giotto, een Italiaanse kunstenaar, die in zijn kunst veel blauw gebruikte om het hemelse aan te duiden. Met deze kennis lijkt de keuze van Klein voor de kleur blauw minder spontaan en meer onderbouwd. Yves Klein zei een keer: *'At First there is nothing, then there is a profound nothingness, after that a blue profundity.'* (Sooke, 2014) Oftewel: eerst is er niets, dan is er een diepgaand niets, daarna een blauwe diepgang. Deze uitspraak suggereert dat de kleur blauw is geboren uit de leegte, de oerkern, en hiermee nauw verbonden is. Blauw is als het ware de materiële vorm van de leegte, of zoals Klein dus zei 'het zichtbaar wordende onzichtbare'. De blauwe monochromen van Yves Klein stralen een leegte of oneindigheid uit. Bij het kijken ernaar raakt men in een staat van innerlijke contemplatie, oftewel een staat van meditatie *'waarin de kleur totale en zuivere sensibiliteit wordt.'* (Porschmann & Schavemaker, 2015, p. 344) Die ook wel een staat van meditatie met picturale gevoeligheid is te noemen.

Figuur 6 Het huwelijk van de Maagd, 1305, Giotto

3.6 Zuivere zelfervaring

Over kleur als totale en zuivere sensibiliteit zegt Kandinsky: *'de impressie is niets anders dan de gewaarwording van kleur en dus van de kleur zelf in het gevoel. "Zijn dat gevoeld wordt door zichzelf is de enige denkbare werkelijkheid en waarheid."'* (Stoker, 2012, p. 84) Het gevoel dat een kleur dus opwekt is het ware zijn, de ware werkelijkheid. Dit komt overeen met de eerder genoemde boeddhistische filosofie. Door middel van meditatie gaat men volkomen op in het moment. Zo kom je tot een besef van 'leegte'. *'Als we de gedachten loslaten over hoe we willen dat de dingen zijn, en de wil van de natuur volgen, zijn we één met de levensstroom. Als ons denken geheel onbevooroordeeld is, zonder enig gevoel van afgescheidenheid, verlicht het leven zelf ons met wijsheid'* (Belderis, 2000) Op zo'n moment ben je één met het ware leven of de ware werkelijkheid. Dit samenkomen met de ware werkelijkheid kan men een zuivere zelfervaring noemen, met andere woorden: een ervaring die het bewustzijn te boven gaat en dus transcendent is. Deze zelfervaring wordt opgewekt door de abstractheid van de werken van Klein. Volgens Kant worden namelijk door een abstracte wijze van afbeelden alle beperkingen van onze verbeeldingskracht weggenomen, hierdoor ontstaat het oneindige. De vormloosheid en het onbegrensde van de verbeeldingskracht wekken het gevoel van het sublieme op. (Stoker, 2012, p. 104/106) *'Het sublieme doet zich voor wanneer de verbeelding er niet in slaagt een aanschouwelijke representatie van iets te leveren.'* (Stoker, 2012, p. 121)

De interactie tussen de werken van Yves Klein en de toeschouwer wordt dus opgeroepen door de abstracte wijze van beeldtaal. Kleur en vorm verbeelden op abstracte manier wat boven het zintuiglijke uitstijgt. Het sublieme is te vinden in de interactie tussen de werken en de toeschouwer. (Stoker, 2012, p. 100/105)

3.7 Een nieuwe wereld

Klein zoekt spiritualiteit in het innerlijk. De hogere of ware werkelijkheid ligt niet buiten de aardse wereld, maar wordt gezocht in de innerlijke kern. Op deze manier vallen de werken van Yves Klein, voornamelijk die met de kleur blauw, onder radicale immanentie. *'Het absolute wordt niet meer buiten de aardse werkelijkheid gezocht. (...) Het universum als een levend geheel is goddelijk.'* (Stoker, 2012, p. 32) Klein beweert dat wanneer de wereld vergaat, hier een sensibele schilderkunstige oerkern voor in de plaats komt en deze staat probeerde hij na te streven met zijn kunst. Deze oerkern is voor hem de hogere of betere werkelijkheid en ook dit zoekt hij binnen de aardse wereld en binnen zichzelf. Door middel van zijn kunst wilde Klein de toeschouwer terugbrengen naar de oerkern, de ware werkelijkheid. Dit was de nieuwe wereld die hij wilde creëren, zoals al eerder genoemd. Klein had een utopische stad bedacht die dient als het voorbeeld van deze nieuwe wereld. Deze stad is omringd met een dak van bewegende lucht, die het klimaat erbinnen regelde. De architectuur in de stad bestaat uit natuurlijke elementen, zoals vuur, lucht en water. Alle schuwheid is verdwenen en de inwoners leven geen teruggetrokken bestaan meer. Hier citeer ik een beschrijving die Yves Klein geeft van deze stad, die alle elementen van zijn visie en overtuigingen samenvat en creëert tot een geheel. Dit is tevens eens van de laatste kunstwerken van Yves Klein. *'Er ontstaat een nieuwe toestand van menselijke intimiteit.'*

De inwoners leven naakt.

Het voormalige patriarchensysteem in de familie bestaat niet meer.

De gemeenschap is volmaakt, vrij, individueel, onpersoonlijk.

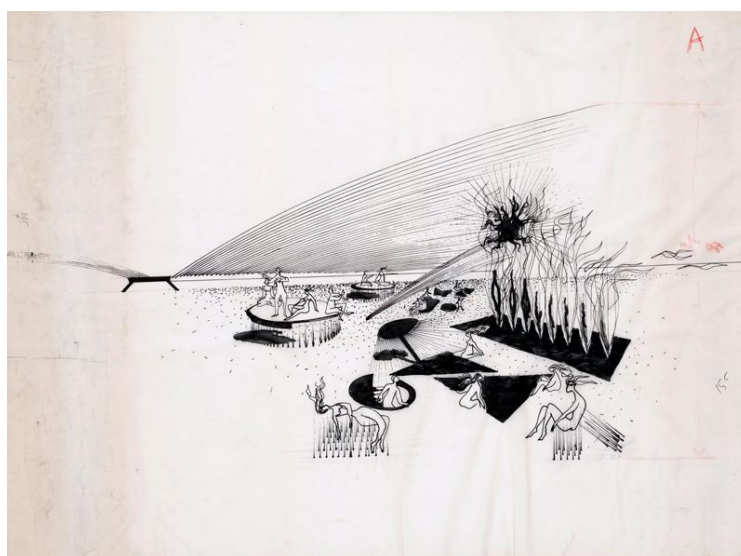
Belangrijkste bezigheid van de inwoners: genieten van de vrije tijd.

De hindernissen die vroeger in de architectuur als noodzakelijk kwaad werden beschouwd, zijn luxeobjecten geworden. (...)

Het werkelijke doel van de immateriële architectuur: de klimatisering van grote geografische woongebieden.

Deze klimatisering zal zich niet zozeer door technische wonderen voltrekken, maar vooral door een transformatie van de menselijke sensibiteit in een functie van het universum. (...)

Door de ontwikkelde sensibiteit, 'nieuwe menselijke dimensie, door de geest geleid', zullen in de toekomst het klimaat en spirituele omstandigheden in de natuur aan de oppervlakte van onze aarde worden getransformeerd.' (Porschmann & Schavemaker, 2015, p. 353)

Figuur 7 *Cité climatisée (toit d'air, murs de feu, lit d'air)*
[Geklimatiseerde stad (luchtdak, vuurmuren, luchtbed)]
1961, Yves Klein

3.8 Conclusie

Yves Klein groeide op in een tijd waar kunstenaars zich niet alleen maar bezig hielden met de kunst van het verleden, maar die op zoek gingen naar een antwoord op veel grotere vragen. Deze kunstenaars wilden een nieuwe wereld creëren na de dramatiek van de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de jaren vijftig wilden kunstenaars de waarneming van de toeschouwer activeren en hun zintuigen aanspreken. In dit hoofdstuk is onderzocht welke visie en theorieën Yves Klein in deze tijd ontwikkelde en hoe hij dit overbracht met zijn kunst. In zijn kunst komt onder andere een boeddhistische filosofie naar voren die de leegte ziet als de oorsprong van de aardse wereld. Kleur staat centraal in het werk van Yves Klein, want dit is de oervorm van de materie. Deze oervorm kan vergeleken worden met de leegte als oorsprong van de boeddhisten. Klein streefde naar een sensibele schilderkunstige staat, die zou ontstaan als de aarde zoals wij die kennen vergaat. Dit is een picturale oerkern die betrekking heeft op het gevoel. Klein geloofde dat alles een ziel heeft met een voelbare energie, ook kleuren, en mensen kunnen zich hierop afstemmen. Het voelen van deze energie noemt hij picturale gevoeligheid.

Met de kleur blauw probeert Yves Klein de oneindigheid te vangen. Deze hemelse kleur brengt je in een staat van meditatie met picturale gevoeligheid. Door te mediteren en helemaal op te gaan in het moment, wordt je een met de ware werkelijkheid. Dit is een zuivere zelfervaring. Het sublieme komt naar voren in de interactie van het kunstwerk en de toeschouwer, door de vormloosheid en het onbegrensde van de verbeeldingskracht ontstaat namelijk het oneindige.

De ware werkelijkheid die via radicale immanentie naar voren komt, is de nieuwe wereld van Yves Klein, oftewel de picturale oerkern. Deze wereld heeft Klein uiteindelijk ook in een utopische stad uitgebeeld. In deze wereld is iedereen vrij en volmaakt, worden natuurlijke elementen gebruikt voor de architectuur en leeft niemand meer een teruggetrokken bestaan. De mensen hebben een sensibele ontwikkeld die uiteindelijk leidt tot een wereld waarin spiritualiteit aan de oppervlakte van de aarde komt.

De kunst van Klein is dus bedoelt om ons een nieuwe sensibele aan te leren en ons de ware werkelijkheid te laten zien. Zo zou uiteindelijk de nieuwe wereld ontstaan, waarin waarden als vrijheid en gelijkheid centraal staan. Deze utopische stad was een van de laatste werken van Yves Klein en hierin komt zijn hele oeuvre samen. De boodschap die Yves Klein wilde overbrengen met zijn kunst is dus dat we een nieuwe wereld moeten creëren, waarin kwaliteit van even en fantasie centraal staan. Dit wordt gedaan door middel van sensibele en zuivere zelfervaring. Deze nieuwe wereld is tevens de ware werkelijkheid of de hogere werkelijkheid. In deze nieuwe wereld komt het spirituele naar het oppervlak en transformeert als het ware in de hemel op aarde.

4 Spiritualiteit als ervaring

Hoe heeft de spiritualiteit van kunst invloed op de toeschouwer?

In de vorige hoofdstukken is duidelijk geworden hoe seculiere kunst spiritueel kan zijn en waar dat te vinden is. Om dit verder uit te diepen zijn de visie en theorieën van Yves Klein onderzocht. De boodschap die hij ons wil brengen heeft een spiritueel karakter. Maar hoe wordt deze boodschap op de toeschouwer overgebracht en hoe heeft deze spiritualiteit invloed op de toeschouwer?

4.1 Gevoel door kleur

Net als Yves Klein denkt Kandinsky dat de stemming of zielstoestand van de kunstenaar naar voren kan komen in een kunstwerk. Wanneer dit gebeurt, kan dit de stemming van de toeschouwer verdiepen. *‘Een dergelijke weerklank, of wanklank, blijft niet leeg of oppervlakkig maar de ‘stemming’ van het kunstwerk kan de stemming van de toeschouwer verdiepen en louteren. In ieder geval behoeden voor afstomping. Zij houden haar op een bepaalde hoogte, zoals de stemvork de snaren van een instrument op een juiste toonhoogte houdt.’* (Kandinsky, 1987, p. 15) Oftewel, wanneer iemand een gevoel krijgt bij een kunstwerk, dan werkt dit altijd positief op de ziel of de zielstoestand, onafhankelijk van welk gevoel dit is.

Het gevoel bij een kunstwerk kan op verschillende manieren opgewekt worden. Yves Klein gebruikt hiervoor kleur en zo wil hij zijn boodschap overbrengen. De waarneming van kleur en van een kunstwerk in zijn geheel is gebaseerd op culturele en natuurlijke factoren. (Bisseling, 2015, p. 45/46) De kleur blauw bijvoorbeeld heeft niet alleen een culturele betekenis, dat het een hemelse kleur is en geassocieerd wordt met Maria en het heilige, maar de waarneming van deze kleur is ook anders dan andere kleuren. Onze ogen kunnen de kleur blauw namelijk niet helemaal scherp zien. Het oog is het meest gevoelig voor blauw; het is de meest heldere kleur en hierdoor opvallend voor ons. Doordat we de kleur blauw nooit helemaal kunnen vatten, blijft blauw vaag. Dus wanneer men naar een blauwe monochroom van Yves Klein kijkt, ziet diegene elke keer een net andere kleur blauw. (Bisseling, 2015, p. 41) We nemen de kleur waar alsof het ver weggelegen is en dit heeft een ontspannend effect op onze gemoedstoestand. *‘Als je lang genoeg naar een monochroom blauw werk van Klein kijkt, lijkt het alsof je in een trans geraakt. De ogen proberen grip te krijgen op het oppervlak, maar bij iedere poging scherp te stellen lijkt de blik een niveau dieper in het blauw te verzinken.’* (Bisseling, 2015, p. 48) Van de kleur blauw raakt de toeschouwer dus vanzelf in een staat van meditatie, je kan er in wegdromen. Op deze manier wordt de zuivere zelfervaring in gang gezet. Ook andere kunstenaars gebruikten kleuren om een gevoel over te brengen, Van Gogh gebruikte bijvoorbeeld kleuren en vormen om uit te drukken wat hij voelde en wat hij wilde dat anderen ook zouden voelen. (Gombrich, 1996, p. 548) Het opwekken van gevoel door kleur wordt onder andere ondersteund door de kunstzinnige therapie. Hier wordt er vanuit gegaan dat iemand een kleur kan ‘ontmoeten’ en erdoor kan worden geraakt. Deze bewogenheid maakt veranderingsprocessen mogelijk. (Baars & van der Bie, 2008, p. 76) Men zou dus door het zien van een kleur nieuwe inzichten kunnen opdoen en in een andere mentale staat kunnen raken.

4.2 Kunst als spel

Kandinsky beschouwde kunst als spel. Het kunstwerk moet de toeschouwer bij het kijkspel betrekken. Door het spel komt er een proces van (zelf)verstaan op gang. (Stoker, 2012, p. 180) De interactie tussen de toeschouwer en het kunstwerk leidt dus tot nieuwe inzichten, ook over onszelf. Deze interactie wordt onder andere teweeg gebracht door middel van installaties. Hierbij staat de toeschouwer letterlijk in het kunstwerk en hierdoor wordt je als kijker gevraagd om een reactie. (Stoker, 2014, p. 83)

De zuivere zelfervaring zoals genoemd in het vorige hoofdstuk werd opgewekt door middel van de abstracte beeldtaal en zoals nu bewezen ook door de natuurlijke factoren die meespelen bij de kleur blauw. Door deze zuivere zelfervaring komt men in contact met de ware werkelijkheid. Oftewel: kunst is de openbaring van de waarheid. De waarde van kunst voor de samenleving is het geven van inzichten. (Stoker, 2008, p. 1) Bij het geven van inzichten is niet alleen de intentie van de kunstenaar belangrijk, maar ook de interpretatie van de toeschouwer. De leegte in abstractie wordt namelijk opgevuld door de interpretatie van de toeschouwer. Seculiere kunst geeft veel ruimte voor persoonlijke invulling en betekenisgeving.

Het spel van de kunst moet gespeeld worden en dit gaat via een aantal fasen. In de eerste fase kijkt men voor het eerst naar een kunstwerk. Door zich ervoor open te stellen, wekt het een gevoel op bij de toeschouwer. In de tweede fase doet de toeschouwer een stap terug en gaat hij zich verdiepen in een kunsthistorische uitleg of de interpretaties van de kunstenaar. In de derde fase keert men terug naar het kunstwerk. De toeschouwer bekijkt het nu met meer kennis en dit kan de eerste ervaring verdiepen, de kijkervaring wordt geïntensiveerd. (Stoker, 2012, p. 190/191) Op deze manier kan seculiere kunst met een spiritueel thema de toeschouwer aanzetten tot denken en geeft het uiteindelijk nieuwe spirituele inzichten.

‘Op het gebied van politiek en van religie en levensbeschouwing kan kunst ons inhoudelijk inzichten geven over onrecht, vervreemding, lijden, het einde van het leven, religieuze transcendentie enzovoort. Kunst kan ons in onze ervaring ook in het algemeen meer sensitief maken. Muziek verdiept onze ervaring van het horen en de beeldende kunsten onze ervaring van het zien.’ (Stoker, 2008)

Aan de hand van deze nieuwe inzichten kan men gaan nadenken over of zijn oude waarheden nog wel kloppen en of het nog wel past bij zijn wereldbeeld.

4.3 Nieuwe waarden

De spirituele boodschap die een kunstenaar uitdraagt met zijn werk, bevat vaak een aantal waarden. Bij Yves Klein zijn die bijvoorbeeld vrijheid, gelijkheid en sensibeleit. Wanneer men gaat twijfelen over de legitimering van zijn eigen waarheden, worden ook de normen en waarden in twijfel getrokken. Kunst met een spirituele boodschap speelt hierop in door een oriëntatiekader te geven voor de levensbeschouwing. Als gevolg hiervan worden de waarden en normen aangepast aan de nieuwe inzichten. En dat leidt dan weer tot een verandering in referentiewaarden en gedrag.

‘Mensen hebben bewust of onbewust altijd een bepaalde bedoeling met hun gedrag. (...) Referentiewaarden zijn standaarden van gedrag aan de hand waarvan mensen sturing geven aan hun eigen handelen. Op grond van die waarden reageren zij op het gedrag van anderen. (...) Tot deze referentiewaarden van gedrag behoren ook waarden en normen van mensen.’ (Donkers, 2012, p. 37) Dit betekent niet alleen dat het eigen gedrag veranderd maar ook de omgang met anderen, wat van invloed is op het gedrag van anderen. *‘Waarden kunnen mensen met elkaar verenigen en binden’* (Landelijk Opleidingsoverleg CMV, 2009, p. 101) Aan de hand van menselijke verhoudingen en sociale waarden wordt het functioneren van de samenleving getoetst. (Donkers, 2012, p. 39) De verbinding die waarden tussen mensen legt heeft dus een positief effect op de samenleving.

4.4 Zingeving

Zoals al eerder is genoemd, is het hoogste streven binnen de behoeftepiramide van Maslow de zelfontplooiing. Mensen die hiermee bezig zijn willen dat hun werk, hun bezigheden en hun bestaan waarde hebben en een bijdrage vormen voor anderen. Volgens Stoker is dit verlangen naar zin in hun leven of om deel te willen zijn van een groter betekenisgeheel ook wel het verlangen naar transcendentie. (Stoker, 2012, p. 193) Dit sluit aan bij de behoefte aan oriëntatiekaders voor moraliteit, levensbeschouwing en inspiratie, zoals aan het begin van dit onderzoek ook al aan bod kwam. Aan de hand van deze oriëntatiekaders zoekt men naar een transformatie van het innerlijk en van de relatie met de wereld. De spiritualiteit in kunst kan deze kaders bieden. Het werk van Yves Klein bijvoorbeeld wekt een gevoel van radicale immanentie op, de hogere werkelijkheid is te vinden in het innerlijk, het universum als geheel is goddelijk. Vanuit deze ervaring kan men streven naar dezelfde nieuwe wereld als die van Klein. Op deze manier wordt er een nieuwe zin aan het leven gegeven.

4.5 Kunst als baken

Volgens Kees Schuyt, socioloog en jurist, is niet de moraal zoek, maar het medium die deze moraal overbrengt op het volk. *'Dat moraal nodig en belangrijk is, wordt door niemand betwist, maar hoe tegenwoordig moraal moet worden overgedragen, hoe morele lessen het best kunnen worden gegeven of geleerd, weet bijna niemand. Niet de moraal is zoek, maar de transmissie.'* (Landelijk Opleidingsoverleg CMV, 2009, p. 101) Vroeger diende de kerk en religie om deze moraal over te brengen, maar nu de kerken leeglopen en mensen op zoek zijn naar andere vormen van spiritualiteit is deze transmissie verloren gegaan. Door de nieuwe inzichten en spirituele boodschap die kunst uitdraagt kan het deze rol van de kerk overnemen. De kunst dient zo als baken voor de samenleving met betrekking tot moraal en zingeving. Het biedt een plek om spiritualiteit te beoefenen en te ontwikkelen.

4.6 Conclusie

De zielstoestand van een kunstenaar kan naar voren komen in een kunstwerk en dit kan de stemming van de toeschouwer verdiepen. Wanneer iemand namelijk een gevoel krijgt bij een kunstwerk werkt dit altijd positief op de ziel of de zielstoestand. Het gevoel bij een kunstwerk wordt op verschillende manieren opgewekt. Yves Klein doet dit onder andere door middel van kleur. De waarneming hiervan is gebaseerd op culturele en natuurlijke factoren. Vanwege de natuurlijke factoren die meespelen bij de kleur blauw, raakt men vanzelf in een staat van meditatie, die de zuivere zelfervaring in gang zet. Volgens de kunstzinnige therapie kunnen kleuren veranderingsprocessen in gang zetten en zo nieuwe inzichten geven en de gemoedstoestand van de toeschouwer veranderen.

Volgens Kandinsky is kunst spel en leidt dit spel van interactie tot (zelf)verstaan. Kunst dient als openbaring van de waarheid en de inzichten die hier uit komen zijn van waarde voor de samenleving. Deze inzichten zijn niet alleen afhankelijk van de intenties van de kunstenaar, maar ook van de interpretatie van de toeschouwer. De inzichten ontstaan door middel van het kijken naar kunst in drie fasen. Hierbij worden de eerste indruk, de theorieën en visie van de kunstenaar gecombineerd en ontstaat zo een nieuw begrip van het kunstwerk dat leidt tot nieuwe inzichten.

De boodschap die een kunstenaar overbrengt met zijn kunst bevat vaak nieuwe waarden. Als gevolg hiervan trekt de toeschouwer zijn oude normen en waarden in twijfel en past die zo mogelijk aan. Dit leidt dan weer tot andere referentiewaarden en ander gedrag, wat zorgt voor binding en vereniging tussen mensen. Deze binding heeft een positief effect op de samenleving.

De boodschap of spiritualiteit van kunst kan de toeschouwer nieuwe zingeving bieden. Hiermee neemt de kunst de rol van de kerk en religie over en dient als baken voor de samenleving met betrekking tot moraal en zingeving.

Kunst met een spiritueel thema neemt de toeschouwer mee in een zoektocht naar nieuwe waarden en waarheden. Dit leidt tot nieuwe inzichten, (zelf)verstaan en een nieuwe zingeving in het leven. Dit heeft een positief effect op de samenleving en draagt bij aan de zelfontplooiing van de toeschouwer.

5 Conclusie

In dit laatste hoofdstuk worden alle voorgaande hoofdstukken nog eens samengevat. Hierna wordt door middel van de deelconclusies de hoofdvraag beantwoord.

5.1 Samenvatting

Vanaf de periode na de Tweede Wereldoorlog vindt er een leegloop van de kerken plaats. Religie krijgt een steeds kleinere rol in het leven van de Nederlandse burger. Het verdwijnen van gevestigde instituties zoals de kerken gaat hand in hand met de individualisering. Desalniettemin zal religie altijd blijven bestaan, dan wel in een getransformeerde vorm. Er is namelijk een groeiende behoefte aan spiritualiteit. Spiritualiteit heeft betrekking op de manier van leven en hoeft niet gebonden te zijn aan een god of religie. Nu kerken weinig bezocht worden, moet er een nieuwe plek gecreëerd worden waar mensen spirituele ervaringen kunnen opdoen en zich hierin ontwikkelen. Dit is van belang omdat volgens de behoeftepiramide van Maslow de zelfontplooiing het hoogst haalbare streven is. Hierbij houden mensen zich bezig met zingeving en spiritualiteit.

Kunst biedt deze ruimte voor zelfontplooiing en houdt zich bezig met zingevingvragen. Vanaf de twintigste eeuw is een overgang te zien van schilderijen met duidelijke religieuze iconen naar abstracte werken waarvan de betekenis niet meteen duidelijk is. De christelijke iconen en onderwerpen verdwenen en maakten plaats voor de eigen invulling en interpretatie van de kunstenaars. De kunstwerken abstraheerden steeds verder totdat deze in de twintigste eeuw bijna gehele abstractie hadden bereikt. Dit betekent echter niet dat deze werken niet spiritueel zijn. Kunstwerken zijn spiritueel wanneer er een bepaalde diepte of expressie in zit, wat ook wel aangeduid wordt als het sublieme, de hoogst mogelijke emotie.

Deze spiritualiteit is afhankelijk van de kunstenaar. Kunstenaars beelden in spirituele kunst een andere werkelijkheid uit, waarin een verhouding te vinden is tussen 'hemel' en aarde. Om de spiritualiteit van een kunstwerk te onderzoeken moet er altijd rekening gehouden worden met de vorm en de inhoud die de kunstenaar eraan geeft, deze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Samen met al bestaande theorieën over vorm en kleur kan men nieuw inzicht krijgen in een kunstwerk. Deze theorieën samen maken een kunstwerk spiritueel.

De kunstenaars van de eerste helft van de twintigste eeuw wilden iets nieuws creëren, iets met een hogere waarde, zij wilden een bepaalde transcendentie vinden en uitstralen in hun kunst. Deze transcendentie is in drie typen te verdelen: immanente transcendentie, radicale transcendentie en radicale immanentie.

Yves Klein was een van deze kunstenaar die iets nieuws wilde creëren, namelijk een nieuwe wereld. In zijn kunst komt onder andere een boeddhistische filosofie naar voren die de leegte ziet als de oorsprong van de aardse wereld. Kleur staat centraal in het werk van Yves Klein, want dit is de oervorm van de materie. Deze oervorm kan vergeleken worden met de leegte als oorsprong van de boeddhisten. Klein streefde naar een sensibele schilderkunstige staat, die zou ontstaan als de aarde zoals wij die kennen vergaat. Dit is een picturale oerkern die betrekking heeft op het gevoel. Klein geloofde dat alles een ziel heeft met een voelbare energie, ook kleuren, en mensen kunnen zich hierop afstemmen. Het voelen van deze energie noemt hij picturale gevoeligheid.

Met de kleur blauw probeert Yves Klein de oneindigheid te vangen. Deze hemelse kleur brengt je in een staat van meditatie met picturale gevoeligheid. De ware werkelijkheid die via radicale immanentie naar voren komt, is de nieuwe wereld van Yves Klein, oftewel de picturale oerkern. Deze wereld heeft Klein uiteindelijk ook in een utopische stad uitgebeeld. In deze wereld is iedereen vrij en volmaakt, worden natuurlijke elementen gebruikt voor de architectuur en leeft niemand meer een teruggetrokken bestaan. De mensen hebben een sensibiliteit ontwikkeld die uiteindelijk leidt tot een wereld waarin spiritualiteit aan de oppervlakte van de aarde komt, als een soort 'hemel' op aarde.

De zielstoestand van een kunstenaar kan naar voren komen in een kunstwerk en dit kan de stemming van de toeschouwer verdiepen. Wanneer iemand namelijk een gevoel krijgt bij een kunstwerk werkt dit altijd positief op de ziel of de zielstoestand. Het gevoel bij een kunstwerk wordt op verschillende manieren opgewekt. Yves Klein doet dit onder andere door middel van kleur. Volgens de kunstzinnige therapie kunnen kleuren veranderingsprocessen in gang zetten en zo nieuwe inzichten geven en de gemoedstoestand van de toeschouwer veranderen.

Kandinsky noemt kunst spel en dit spel van interactie leidt tot (zelf)verstaan. Kunst dient als openbaring van de waarheid en de inzichten die hier uit komen zijn van waarde voor de samenleving. Deze inzichten zijn niet alleen afhankelijk van de intenties van de kunstenaar, maar ook van de interpretatie van de toeschouwer. De inzichten ontstaan door middel van het kijken naar kunst in drie fasen. Hierbij worden de eerste indruk, de theorieën en visie van de kunstenaar gecombineerd en ontstaat zo een nieuw begrip van het kunstwerk dat leidt tot nieuwe inzichten.

De boodschap die een kunstenaar overbrengt met zijn kunst bevat vaak nieuwe waarden. Als gevolg hiervan trekt de toeschouwer zijn oude normen en waarden in twijfel en past die zo mogelijk aan. Dit leidt dan weer tot andere referentiewaarden en ander gedrag, wat zorgt voor binding en vereniging tussen mensen. Deze binding heeft een positief effect op de samenleving.

De boodschap of spiritualiteit van kunst kan de toeschouwer nieuwe zingeving bieden. Hiermee neemt de kunst de rol van de kerk en religie over en dient als baken voor de samenleving met betrekking tot moraal en zingeving.

5.2 Conclusie

Uit voorgaande hoofdstukken is gebleken dat seculiere kunst spiritueel is door de inhoud die de kunstenaar eraan geeft en de betekenis van de vorm. Kunstenaars uit de twintigste eeuw, zoals Yves Klein wilden een nieuwe wereld creëren. Dit deden zij door een bepaalde boodschap over te brengen met hun kunst. Yves Klein wilde duidelijk maken dat we door middel van sensibiliteit en zuivere zelfervaring in de ware werkelijkheid komen, oftewel zijn nieuwe wereld. In deze wereld komt het spirituele naar de oppervlakte en ontstaat er een soort ‘hemel’ op aarde. Maar wat moeten wij met zo’n boodschap? Het is duidelijk geworden dat seculiere kunst met een spiritueel thema de toeschouwer meeneemt in een zoektocht naar nieuwe waarden en waarheden.

Wanneer men voor het eerst naar de werken van Yves Klein kijkt, en dan voornamelijk de blauwe kleurvlakken, raakt men in een staat van meditatie en fascinatie. Maar waar dit precies aan ligt kan niet gezegd worden. Als men zich daarna wat verder gaat verdiepen in Yves Klein en zijn intenties onderzoekt, wordt duidelijk dat hij veel waarde hecht aan sensibiliteit, vrijheid en gelijkheid en dit zijn tevens de waarden die hij overbrengt met zijn werk. Deze waarden worden de nieuwe referentiewaarden van de toeschouwer en hierdoor veranderd zijn gedrag en de normen die hierbij horen. Men gaat zich gelijkker verhouden tegenover anderen, gaat meer af op zijn gevoel en handelt hier ook naar. Meditatie wordt een belangrijk onderdeel van het leven. Dit alles heeft als gevolg dat men dichterbij de ware werkelijkheid komt. Dit streven geeft dus een nieuwe zin aan het leven. Dit alles geeft antwoord op de vraag op welke manier de werken van Yves Klein bijdragen aan de zoektocht van de toeschouwer naar spiritualiteit. De toeschouwer vindt namelijk spiritualiteit door de intentie van de kunstenaar te achterhalen en deze toe te passen bij het kijken naar zijn kunst. Door te kijken naar de kunst van Yves Klein ontwikkelt de toeschouwer nieuwe inzichten en waarden zoals gelijkheid en sensibiliteit. Dit verandert zijn gedrag ten goede en geeft zin aan zijn leven door te streven naar een nieuwe wereld. Uiteindelijk heeft dit een positief effect op de samenleving en draagt het bij aan de zelfontplooiing van de toeschouwer.

Het is duidelijk dat de kunst van Yves Klein een bepaalde moraal uitdraagt. Hiermee is kunst van groot belang voor de samenleving. Want zoals Schuyt zegt is de transmissie van de moraal zoek door het wegvallen van de kerken. De kunst kan dienen als medium om de moraal uit te dragen en neemt hiermee de rol van de kerk over. Om deze transmissie goed te laten verlopen is het van belang dat de sociaal-culturele professional kunsteducatie inzet. Hiermee dagen ze de mensen uit hun horizon te verbreden en kennis te maken met nieuwe visies en theorieën. Hieruit wordt duidelijk dat het domein van de kunsteducatie een belangrijk onderdeel van het werkveld van de professional is. De kunst dient in deze tijd van veranderende spiritualiteit als baken voor de samenleving met betrekking tot moraal en zingeving en het biedt een plek om spiritualiteit te beoefenen en ontwikkelen.

Bibliografie

- Aanstoos, C. M. (2014). Maslow's hierarchy of needs. *Salem Press Encyclopedia of Health*.
- Andrews, S. (2007). Antropometrieën . *DADA*, pp. 20-23.
- Andrews, S. (2007). Yves Klein, de uitvinder. *DADA*, pp. 16-17.
- Baars, E., & van der Bie, G. (2008). *Praktijkonderzoek in de antroposofische gezondheidszorg*. Leiden: Hogeschool Leiden.
- Belderis, J. (2000, mrt/april). De wijsheid van leegte. *Sunrise*.
- Bisseling, I. (2015). *Blauw. De kleur van leegte*.
- BTSG. (2016). *De behoeftehiërarchie van Maslow*. Opgehaald van BTSG bibliotheek: <http://www.btsg.nl/infobulletin/Maslow.html>
- Donkers, G. (2012). *Veranderen in meervoud*. Den Haag: Boom Lemma.
- Goes, M. (2007). Het meesterwerk - dat ben ik! *DADA*, pp. 24-27.
- Goes, M. (2007). Yves vaak monochroom nooit monotoon. *DADA*, pp. 10-15.
- Gombrich, E. (1996). *Eeuwige schoonheid*. Antwerpen: Uitgeverij Unieboek.
- Hoexum, P. (2010). De priester-kunstenaar en zingeving in de kunst. *Boekman 85*.
- Immink, P. (1997, jan/feb). De geheime wijsheid van symbolen. *Sunrise*.
- Jurcka, G., & Feekes, J. (2008). *Nouveau-Réalisme*. Opgehaald van Kunstbus: <http://www.kunstbus.nl/film/nouveau-realisme.html>
- Kandinsky, W. (1987). *Spiritualiteit en abstractie in de kunst (Über das Geistige in der Kunst, 1912)*. Zeist: Uitgeverij Vrij Geestesleven.
- Landelijk Opleidingsoverleg CMV. (2009). *CMV in veelvoud*. B.V. Uitgeverij SWP.
- Landelijk Opleidingsprofiel CMV. (2009). *Alert en ondernemend 2.0*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Lindenberg, H. v. (2008). *Individualisering in Nederland en West-Europa*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Morineau, C. (2007). Het mysterie Klein. *DADA*, p. 6.
- Ottmann, K. (2010). *Yves Klein. Works and Writings*. Barcelona: Ediciones Polígrafa.
- Porschmann, D., & Schavemaker, M. (2015). *Zero: Let us explore the stars*. Keulen: Walther König Verlag.
- Ruiter, P., & Fijter, N. d. (2016, maart 13). Grenzen tussen religie, spiritualiteit en zingeving vervagen. *Trouw*.
- Schuyt, K., & Taverne, E. (2010). *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: SJu Uitgevers.
- Sooke, A. (2014). *Yves Klein: The man who invented a colour*. Opgehaald van BBC: <http://www.bbc.com/culture/story/20140828-the-man-who-invented-a-colour>
- Spierts, M. (2014). *De stille krachten van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Van Gennep.

Stoker, W. (2008). Kunst: openbaarheid en openbaring. *Esthetica*.

Stoker, W. (2012). *Kunst van hemel en aarde*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Stoker, W. (2014). Recensie - Transcendentie in kunst. *Tijdschrift voor theologie*, pp. 79-89.

Afbeeldingenlijst

Figuur 1 Behoeftepiramide van Maslow

<http://www.btsg.nl/infobulletin/Maslow.html>

Figuur 2 1934 (relief), 1934, Ben Nicholson

Olieverf op hout, 742x990 mm

<http://www.tate.org.uk/art/artworks/nicholson-1934-relief-t02314>

Figuur 3 zonder titel, 1948-49, Jackson Pollock. Voorbeeld van abstract expressionisme

Inkt en email op papier, 568x762 mm

<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1982.147.27/>

Figuur 4 Large Blue Anthropometry [ANT 105], 1960, Yves Klein

Verf op papier op canvas, 2800x4280 mm

<http://www.guggenheim-bilbao.es/en/works/large-blue-anthropometry-ant-105/>

Figuur 5 IKB 79, 1959, Yves Klein

Verf op doek op hout, 1397x1197 mm

<http://www.tate.org.uk/art/artworks/klein-ikb-79-t01513>

Figuur 6 Het huwelijk van de Maagd, 1305, Giotto

Fresco, Capella dell'Arena, Padua, 2000x1850 mm

http://www.wga.hu/html_m/g/giotto/padova/2virgin/

Figuur 7 Cité climatisée (toit d'air, murs de feu, lit d'air) [Geklimatiseerde stad (luchtdak, vuurmuren, luchtbed)] 1961, Yves Klein

Pen op papier, 500x680 mm

http://www.yveskleinarchives.org/works/works16_us.html